

In *Vrijheid en gelijkheid. De kracht en kwetsbaarheid van de Atheense democratie* staat de democratie centraal, en wel de democratie van het klassieke Athene. We bieden een aantal belangrijke oud-Griekse teksten aan waarin het functioneren van en het denken over de democratie aan bod komen.

Met dit politieke thema sluit het boek aan bij een steeds belangrijker wordende pijler van het onderwijs, het burgerschap. Dit boek is er namelijk niet alleen op gericht om de Atheense democratie beter te leren begrijpen, maar expliciet ook om leerlingen aan te zetten te reflecteren op de democratie in het algemeen. Hierdoor sluit deze bundel aan bij het rapport *Ons Onderwijs 2032*, dat in 2016 verschenen is.

Door leerlingen na te laten denken over dit thema aan de hand van oud-Griekse teksten, beogen de auteurs de waarde van het vak Grieks voor de burgerschapsvorming van onze toekomstige burgers te laten zien.

Het boek is thematisch opgezet. In de hoofdstukken 4-10 staat telkens een belangrijke vraagstelling over het functioneren van de democratie centraal. Elk van deze hoofdstukken begint dan ook met een korte inleiding waarin een aantal vragen wordt gesteld die het thema betreffen.

Hoofdstuk 1, met de passage uit Herodotus over de discussie over de drie staatsvormen, dient als een soort instap in het onderwerp. We hebben ervoor gekozen om vervolgens een grondige inleiding op de Atheense democratie te geven (hfdst. 2-4), zodat de leerlingen een goed beeld krijgen van het functioneren van deze bestuursvorm. Kennis hiervan is van belang voor een goed begrip van de teksten die in het vervolg van het boek worden aangeboden. Deze hoofdstukken zijn onderverdeeld in paragrafen, zodat een docent zelf kan bepalen welke onderdelen van deze hoofdstukken gekoppeld moeten worden aan de thematische hoofdstukken. Het is in onze ogen nadrukkelijk niet nodig dat de leerlingen de hoofdstukken 2-4 in hun geheel behandeld krijgen alvorens met de lectuur van de teksten te beginnen.

De Griekse teksten die in dit boek worden aangeboden kunnen als pensum voor het schoolexamen worden gebruikt. De geannoteerde originele Griekse teksten beslaan circa 30 pagina's OCT. Verschillende genres komen aan bod: tragedie, komedie, geschiedschrijving, filosofie en retorica. De grote variatie maakt het boek geschikt als invulling van het SE. Sommige teksten lenen zich goed als eerste kennis-

making met authentieke Griekse bronteksten, zoals de teksten van Pseudo-Xenophon (hfdst. 5), de mythe van Protagoras uit de *Protagoras* van Plato (hfdst. 6), de *Eccleziastusae* van Aristophanes (hfdst. 7.1) en de rede tegen Eratosthenes van Lysias (hfdst. 10.1). Andere teksten vereisen meer leeservaring van de leerlingen, zoals de *Antigone* van Sophocles (hfdst. 8.1) en de *Staat* van Plato (hfdst. 10.2). Een leerkracht kan hierin zelf een keuze maken.

De meeste teksten worden in het Grieks aangeboden. Bij de annotatie van deze teksten hebben wij de lijst van Attische woorden in *Logos* als basiskennis verondersteld. Het boek vormt een sluitend systeem. Alle woorden die de leerlingen dienen te kennen, staan achterin het boek. Alle woorden die niet in deze basiswoordenlijst voorkomen, zijn geannoteerd.

Sommige thema's worden aan de hand van teksten in vertaling uitgewerkt, zoals het thema Socrates en de democratie en het thema van het belang van het burgerrecht. De vertalingen zijn van de hand van de auteurs zelf: de passages uit Pseudo-Demosthenes *Tegen Neaera* (105-115), Plato *Crito* (51c6-53a8, 54b3-e2), de lijkrede van Pericles (Thucydides II, 35-47), een passage over Harmodius en Aristogiton (Thucydides VI, 54.5-55), skolia en de passages uit de *Politika* van Aristoteles zijn vertaald door Charles Hupperts; het constitutiedebat uit Herodotus (III, 80.1-83.1) en de inscriptie met de Wet van Eucrates door Niels Koopman; de verzen 192-241 en 428-464 uit Aristophanes *Eccleziastusae* door Elsa Lucassen en de verzen 399-456 uit de *Smekelingen* van Euripides door Riemer van der Veen.

Bij alle teksten zijn vragen gemaakt, die zowel tot een goed begrip van de Griekse tekst moeten leiden als tot een algemenere reflectie van de leerling op de gelezen passage. Er is verder een bibliografie toegevoegd waarin is aangegeven welke tekstedities voor de bronteksten gebruikt zijn, en welke wetenschappelijke literatuur of vertalingen geraadpleegd zijn.

Zowel de antwoorden als de werkvertalingen (docentenhandleiding) zullen digitaal te verkrijgen zijn.

Graag dankt het auteursteam Uitgeverij Eisma, in het bijzonder Peter Feenstra, dat hij ons de kans heeft geboden dit boek te ontwikkelen, en Grefo Prepress voor hun geduld dit boek vorm te geven.

De auteurs,

Jori Castricum, Charles Hupperts, Niels Koopman, Elsa Lucassen, Riemer van der Veen

Voorwoord.....	3
Inhoudsopgave	4
1. EEN KEUZE UIT DRIE STAATSVORMEN	6
1. Democratie, oligarchie of alleenheerschappij? (Herodotus, <i>Historiën</i> 3,80-83,1)	6
2. OP WEG NAAR EEN DEMOCRATIE	12
1. Sociale onrust	12
1.1. Het ontstaan van de polis	12
1.2. Groeiende welvaart	12
1.3. Sociale spanningen	12
2. Solon	13
3. Pisistratus	14
4. Clisthenes	16
4.1. Clisthenes en de democratie	16
4.2. De φυλή-indeling van Clisthenes	16
3. DE ATHEENSE DEMOCRATIE	17
1. De Atheense bevolking	17
1.1. Metoiken	17
1.2. Slaven	17
1.3. Vrouwen	18
2. Het burgerrecht	19
2.1. Het verkrijgen van het burgerrecht	19
2.2. De rechten van een burger	20
2.3. De plichten van een burger	20
3. De democratische ideologie	21
3.1. δημοκρατία	21
3.2. Vrijheid	23
3.3. παρρησία en ἀσέβεια	23
3.4. Gelijkheid	24
4. Het functioneren van de Atheense democratie	25
4.1. Volksvergadering (Ἐκκλησία)	25
4.2. De Raad van 500 (Βουλή)	26
4.3. De magistraten, archonten en strategen	27
4.4. Ostracisme	28
4.5. De juryrechtspraak	29
4.6. Politieke processen	29
5. Het belang van de retorica	30
5.1. Retores	30
5.2. De sofisten	31
5.3. De bemiddelende rol van de retores	33

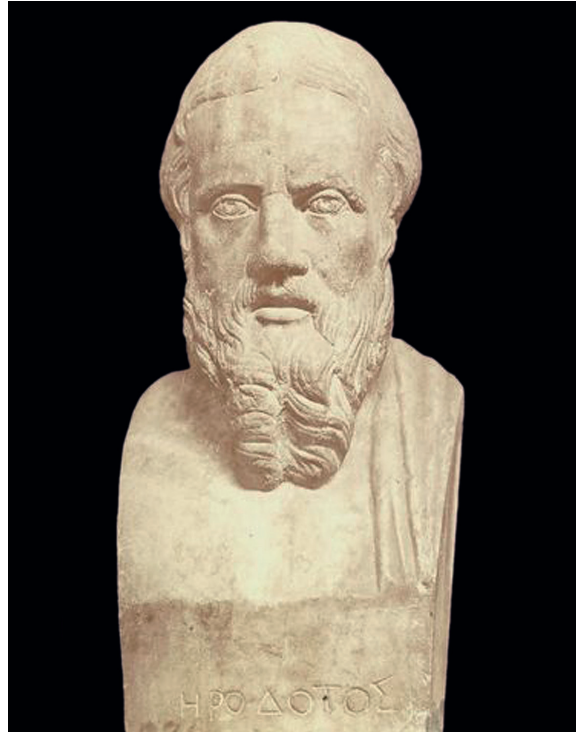
4. KRITIEK OP DE DEMOCRATIE	35
1. Algemene kritiek.	35
1.1. Het verlangen naar de <i>πάτριος πολιτεία</i>	35
1.2. Kritiek van filosofen	35
1.3. Kritiek van sofistena	36
2. Oligarchische revoluties	37
2.1. De Raad van 400 in 411.	37
2.2. De regering van de Dertig in 404-403.	38
2.3. De democratie bedreigd: de wet van Euclates (IG II 3 1 320 = SEG XII 87).	38
5. DE ATHEENSE DEMOCRATIE IN DE OGEN VAN EEN TIJDGENOOT	41
1. ‘Op de gehele aarde staat het beste tegenover de democratie’ (Pseudo-Xenophon, <i>Athenaion Politeia</i> , 1.1-13).	41
6. DE PRINCIPES VAN EEN DEMOCRATIE	52
1. Protagoras en de grondvesten van een democratische samenleving (Plato, <i>Protagoras</i> , 320c8-324d1).	52
7. VROUWEN EN DE ATHEENSE DEMOCRATIE	63
1. Vrouwen aan de macht (Aristophanes, <i>Ecclesiazusae</i> 128-241, 428-464, 583-610, 651-676)	63
1.1. De voorbereiding (Aristophanes, <i>Ecclesiazusae</i> 128-192, 192-241, 428-464).	64
1.2. Vrouwen aan de macht (Aristophanes, <i>Ecclesiazusae</i> 583-610, 651-676)	72
2. Neaera, vreemdelinge of burgeres?	78
2.1. De aanleiding tot de aanklacht	78
2.2. Het belang van het burgerrecht (Pseudo-Demosthenes, <i>Tegen Neaera</i> , 105-115)	81
8. BURGERLIJKE (ON)GEGHOORZAAMHEID	86
1. Vechten voor je overtuiging (Sophocles, <i>Antigone</i> 441-525).	86
2. Socrates en de democratie.	96
2.1. Socrates.	96
2.2. Socrates en de democratie	98
2.3. Het proces tegen Socrates	100
2.4. Sterven of vluchten, een moreel dilemma (Plato, <i>Crito</i> , 51c6-53a8, 54b3-e2).	102
9. DEMOCRATIE ALS IDEEAAL	107
1. Harmodius en Aristogiton, helden van de democratie (Thucydides, <i>Historiën</i> VI, 54-59.2)	107
2. De lijkrede van Pericles (Thucydides, <i>Historiën</i> II, 35-46)	120
3. Debat over de beste staatsvorm (Euripides, <i>Smekelingen</i> 399-456)	130
10. DE KWETSBAARHEID VAN DE DEMOCRATIE	132
1. De democratie in het nauw (Lysias, 12.4-23)	132
2. Een democratie richt zichzelf te gronde (Plato, <i>Staat</i> 557a-558c, 561c-563e)	146
2.1. Het leven in een democratie (557a-558c).	146
2.2. Van een democratie naar een tirannie (562a-563e)	158
BIBLIOGRAFIE	166
ALFABETISCHE WOORDENLIJST	170
VERANTWOORDING ILLUSTRATIES	190

Thema

In dit boek staat de democratie centraal, en wel de democratie van het klassieke Athene. De oude Grieken hebben niet alleen de democratie uitgevonden, maar ook veel nagedacht over deze staatsvorm. In dit boek willen de auteurs je kennis laten maken met een aantal belangrijke teksten uit het oude Griekenland waarin het functioneren van en het denken over de democratie aan bod komen. Het is natuurlijk mooi om de Atheense democratie beter te leren begrijpen, maar de auteurs van dit boek willen je ook aanzetten om kritisch te kijken naar de democratie in het algemeen.

Democratie is namelijk niet een natuurlijk gegeven. Er zijn genoeg landen waar inwoners weinig tot niets te zeggen hebben over het bestuur van hun land. Er zijn ook genoeg voorbeelden te noemen waarbij de democratie door middel van de democratie de nek is omgedraaid. De democratie heeft constant onderhoud nodig, en daar zijn kritische en nadenkende burgers voor nodig. De teksten uit dit boek kunnen je helpen om je blik op de democratie te verruimen en belangrijke vragen te stellen die met de democratie te maken hebben. Zo zou een Athener uit de oudheid onze democratie eerder beschouwen als een oligarchie die vermomd is als democratie. Politieke partijen en verkiezingen – is daar iets democratisch aan? Regeert niet feitelijk een door het volk verkozen aristocratie? Hoe groot is de invloed van burgers op het bestuur van hun dorp, stad of land? De auteurs hopen dat de teksten van de oude Atheners je tot nadenken aanzetten over dergelijke en andere belangrijke vragen.

In dit hoofdstuk ga je een debat lezen, afkomstig uit de *Historiën* (3.80-83.1) van de Griekse geschiedschrijver Herodotus (ca. 430 v.Chr.), tussen drie mannen, die elk

1.1. Herodotus. Romeinse kopie van een Grieks origineel uit de 4de eeuw v.Chr.

voor een bepaalde staatsvorm pleiten. Het debat is waarschijnlijk niet historisch, maar daar gaat het ook niet om. De mannen noemen namelijk allemaal typische argumenten voor en tegen elke staatsvorm. Het hoofdstuk is dan ook bedoeld als een kennismaking met enkele ideeën over democratie, alleenheerschappij en oligarchie. Een aantal daarvan zul je verder in dit boek tegenkomen.

1. Democratie, oligarchie of alleenheerschappij? (Herodotus, *Historiën*, 3.80-83.1)

Inleiding

Het is 522 v.Chr. We bevinden ons in Perzië. Een groep van zeven Perzische edelen heeft net de valse Smerdis vermoord, die zich had uitgegeven voor de Perzische koning. Deze valse Smerdis heette eigenlijk Gaumata en was een magiër. Magiërs waren priesters en waarzeggers in Perzië en behoorden tot de stam van de Meden. Zij waren verslagen door de Perzische koning Cyrus de Grote in 550 v.Chr. en stonden sindsdien onder Perzische heerschappij.

De echte Smerdis was de broer van de echte Perzische koning Cambyses (een zoon van Cyrus). Deze had zijn broer Smerdis vermoord zonder dat het volk dit wist. Toen Cambyses op veldtocht in Egypte was, gaf de magiër Gaumata zich voor Smerdis uit en maakte zich tijdelijk meester van de Perzische troon. Daarom wordt Gaumata de valse Smerdis genoemd. Cambyses was gestorven in Egypte voordat hij naar huis kon terugkeren om de troon terug te veroveren. Kort voor

zijn dood had hij echter wel de Perzen opgedragen de valse Smerdis van de troon te stoten. Uiteindelijk lukte het zeven Perzische edelen, onder leiding van Otanes, door te dringen tot het paleis en de valse Smerdis en de andere magiërs te doden. Omdat er nu niemand meer aan de macht is, houden de zeven Perzen een discussie

over de vraag welke staatsvorm ze nu het beste kunnen kiezen. Het is overigens onwaarschijnlijk dat dit debat werkelijk zo gehouden is aan het Perzische hof. De ideeën over de staatsvormen zijn eerder Grieks te noemen.

a. Het overleg (3.80.1)

1 Ἐπεῖτε δὲ κατέστη ὁ θόρυβος καὶ ἐκτὸς
πέντε ἡμερῶν ἐγένετο, ἐβουλευόντο οἱ
ἐπαναστάντες τοῖσι Μάγοισι περὶ τῶν
πάντων πρηγμάτων, καὶ ἐλέχθησαν λόγοι
5 ἄπιστοι μὲν ἐνίοισι Ἑλλήνων, ἐλέχθησαν
δ' ὧν.

Toen de onrust was bedaard en meer dan vijf dagen voorbij waren, overlegden de opstandelingen tegen de magiërs over alle zaken die de staat aangingen, en er zijn redevoeringen gehouden, wat sommige Grieken ongeloofwaardig vinden, maar ze zijn toch echt gehouden.

b. Otanes vindt democratie de beste staatsvorm (3.80.2-6)

1 Ὅτάνης μὲν ἐκέλευε ἐς μέσον Πέρσησι
καταθεῖναι τὰ πρήγματα, λέγων τάδε· Ἐμοὶ
δοκεῖ ἓνα μὲν ἡμέων μούναρχον μηκέτι
γενέσθαι· οὔτε γὰρ ἡδὺ οὔτε ἀγαθόν. Εἶδετε
5 μὲν γὰρ τὴν Καμβύσεω ὕβριν ἐπ' ὅσον
ἐπεξήλθε, μετεσχῆκατε δὲ καὶ τῆς τοῦ Μάγου
ὑβριος. Κῶς δ' ἂν εἴη χρήμα κατηρημένον
μουναρχίῃ, τῇ ἕξεστι ἀνευθύνη ποιέειν τὰ
βούλεται; Καὶ γὰρ ἂν τὸν ἄριστον ἀνδρῶν
10 πάντων στάντα ἐς ταύτην ἐκτὸς τῶν
ἐωθότων νοημάτων στήσειε. Ἐγγίνεται μὲν
γὰρ οἱ ὕβρις ὑπὸ τῶν παρεόντων ἀγαθῶν,
φθόνος δὲ ἀρχήθεν ἐμφύεται ἀνθρώπων. Δύο
δ' ἔχων ταῦτα ἔχει πᾶσαν κακότητα· τὰ μὲν
15 γὰρ ὕβρις κεκορημένος ἔρδει πολλά καὶ
ἀτάσθαλα, τὰ δὲ φθόνος.

Καίτοι ἄνδρα γε τύραννον ἄφθονον ἔδει
εἶναι, ἔχοντά γε πάντα τὰ ἀγαθὰ. Τὸ δὲ
ὑπεναντίον τούτου ἐς τοὺς πολίτας πέφυκε.
20 Φθονεῖ γὰρ τοῖσι ἀρίστοισι περιεούσι τε
καὶ ζώουσι, χαίρει δὲ τοῖσι κακίστοισι τῶν
ἀστών, διαβολὰς δὲ ἄριστος ἐνδέκεσθαι.

Otanes adviseerde om de macht aan het volk van de Perzen over te geven. Zijn redevoering luidde als volgt: “Ik ben van mening dat niemand meer alleenheerser over ons moet zijn; want dat is aangenaam noch goed. Jullie hebben immers gezien welke vormen de gewelddadigheid van Cambyses heeft aangenomen, en jullie hebben ook last gehad van de gewelddadigheid van de magiër.¹ Hoe zou de alleenheerschappij een goed instituut kunnen zijn, wanneer de alleenheerser zonder verantwoording kan doen wat hij wil?

Want wanneer zelfs de allerbeste man de alleenheerschappij heeft verkregen, zou hij door dat bezit zijn normale manier van denken verliezen. Want hij wordt hoogmoedig door alle goederen die hem dan ter beschikking staan, terwijl afgunst al van jongs af aan in de mens zit ingebakken. Met die twee eigenschappen behept is hij in staat tot iedere vorm van slechtheid. Want hij begaat veel goddeloze daden, enerzijds omdat hij overloopt van overmoed, anderzijds uit afgunst.

Toch zou een alleenheerser zonder afgunst moeten zijn, omdat hij alles heeft wat goed is. Maar zijn houding ten opzichte van de burgers is eerder het tegendeel daarvan: hij is jaloers op degenen die het voortreffelijkst zijn, omdat zij leven en in welstand verkeren, en hij is blij met de slechtsten van de burgers, en hij luistert maar al te graag naar lasterpraatjes.

1. Cambyses had bijvoorbeeld zijn broer Smerdis en zijn zus laten doden; de magiër is de valse Smerdis.

1.2. Twee Perzische soldaten. Een reliëf uit Persepolis uit de eerste helft van de 5de eeuw v.Chr.

25 Ἄναρμοστότατον δὲ πάντων· ἦν τε γὰρ
αὐτὸν μετρίως θαμάζης, ἄχθεται ὅτι οὐ
κάρτα θεραπεύεται, ἦν τε θεραπεύη τις
κάρτα, ἄχθεται ἅτε θωπί.

Τὰ δὲ δὴ μέγιστα ἔρχομαι ἐρέων· νόμαιά τε
κινεῖ πάτρια καὶ βιάται γυναῖκας κτείνει
τε ἀκρίτους. Πλήθος δὲ ἄρχον πρῶτα μὲν
30 οὐνομα πάντων κάλλιστον ἔχει, ἰσονομίην,
δεύτερα δὲ τούτων τῶν ὁ μούναρχος ποιεῖ
οὐδέν· πάλω μὲν [ἀρχάς] ἄρχει, ὑπεύθυνον
δὲ ἀρχὴν ἔχει, βουλευμάτα δὲ πάντα ἐς
τὸ κοινὸν ἀναφέρει. Τίθεμαι ὦν γνώμην
35 μετέντας ἡμέας μούναρχίην τὸ πλήθος
ἀέξειν· ἐν γὰρ τῷ πολλῷ ἔνι τὰ πάντα.'

Hij is het meest onberekenbaar van allen; want als je hem met mate bewondert, is hij geërgerd omdat hij niet bijzonder gevleid wordt, maar als iemand hem bijzonder vleit, dan is hij geërgerd omdat men hem vleit.

Maar wat het belangrijkste is zal ik nu zeggen: hij schaft alle voorvaderlijke gewoontes af, verkracht vrouwen en doodt mensen zonder proces. Maar wanneer de meerderheid regeert, dan draagt dit bewind allereerst de allermooiste naam, gelijkheid voor de wet, en ten tweede doet het niets wat de alleenheerser doet; ambten worden door loting verdeeld, over ieder ambt moet verantwoording afgelegd worden, en alle plannen worden ter beslissing voorgelegd aan de gemeenschap. Ik stel dus voor dat wij de alleenheerschappij opgeven en de meerderheid aan de macht brengen; want in het volk ligt alles besloten.”²

2. Deze zin kan meerdere dingen betekenen: alles hangt af van de wil van de meerderheid of alle voordelen (die Otanes zojuist heeft genoemd) zijn te vinden bij het volk.

c. Megabyzus vindt oligarchie de beste staatsvorm (3.81)

1 Ὅτανης μὲν δὴ ταύτην γνώμην ἐσέφερε·
 Μεγάβυζος δὲ ὀλιγαρχίῃ ἐκέλευε
 ἐπιτρέπειν, λέγων τάδε· ‘Τὰ μὲν Ὅτανης
 εἶπε τυραννίδα παύων, λελέχθω κάμοι
 5 ταῦτα, τὰ δ’ ἐς τὸ πλῆθος ἄνωγε φέρειν τὸ
 κράτος, γνώμης τῆς ἀρίστης ἡμάρτηκε· ὀμίλου
 γὰρ ἀχρηίου οὐδὲν ἐστὶ ἀξυνετώτερον
 οὐδὲ ὑβριστότερον. Καίτοι τυράννου ὕβριν
 φεύγοντας ἄνδρας ἐς δῆμον ἀκολάστου
 10 ὕβριν πεσεῖν ἐστὶ οὐδαμῶς ἀνασχετόν.
 Ὅ μὲν γὰρ εἴ τι ποιέει, γινώσκων ποιέει,
 τῷ δὲ οὐδὲ γινώσκειν ἔνι· κῶς γὰρ ἂν
 γινώσκοι;
 Ὅς οὐτ’ ἐδιδάχθη οὔτε εἶδε καλὸν οὐδὲν
 15 [οὐδ’] οἰκίηιον, ὠθέει τε ἐμπεσῶν τὰ
 πρήγματα ἄνευ νόου, χειμάρρῳ ποταμῷ
 εἵκελος. Δήμῳ μὲν νυν, οἱ Πέρσησι κακὸν
 νοέουσι, οὗτοι χράσθων, ἡμεῖς δὲ ἀνδρῶν
 τῶν ἀρίστων ἐπιλέξαντες ὀμιλίην τούτοις
 20 περιθέωμεν τὸ κράτος· ἐν γὰρ δὴ τούτοις
 καὶ αὐτοὶ ἐνεσόμεθα· ἀρίστων δὲ ἀνδρῶν
 οἰκὸς ἄριστα βουλευόμενα γίνεσθαι.’

Dat was het voorstel dat Otanes indiende; Megabyzus adviseerde om de macht over te dragen aan een oligarchie. Zijn redevoering luidde als volgt: “Ik ben het volledig eens met wat Otanes zei over het afschaffen van de alleenheerschappij, maar zijn voorstel om de macht te geven aan de massa, is niet de beste opvatting; want er is niets dommer of overmoediger dan een nutteloze menigte.

En het is werkelijk ook volstrekt onverdraaglijk dat mannen het geweld van een alleenheerser ontvluchten om vervolgens ten prooi te vallen aan het geweld van het losbandige volk.

Want als een alleenheerser iets onderneemt, doet hij dat met inzicht, maar in het volk bevindt zich geen greintje inzicht; want hoe zou het inzicht kunnen hebben?

Het volk heeft immers noch geleerd noch ervaren wat goed voor zichzelf is. Het denkt niet na wanneer het zich stort op staatszaken en gaat er te haastig mee om, en lijkt daarbij op een onstuimige rivier. Zij die de Perzen slechtgezind zijn, moeten zich maar laten regeren door het volk. Maar laten wij een groep van de beste mannen uitkiezen en aan hen de macht verlenen; tot hen immers zullen wij ook zelf behoren, en het is te verwachten dat van de beste mannen de beste besluiten komen.”

1.3. Darius als koning. De zogenoemde Schatkamer Reliëf in Persepolis uit het begin van de 5de eeuw v.Chr.

d. Darius vindt alleenheerschappij de beste staatsvorm (3.82-83.1)

1 Μεγάβυζος μὲν δὴ ταύτην γνώμην ἐσέφερε·
 τρίτος δὲ Δαρεῖος ἀπεδείκνυτο γνώμην,
 λέγων· “Ἐμοὶ δὲ τὰ μὲν εἶπε Μεγάβυζος ἐς
 τὸ πλῆθος ἔχοντα δοκέει ὀρθῶς λέξαι, τὰ
 5 δὲ ἐς ὀλιγαρχίην οὐκ ὀρθῶς. Τριῶν γὰρ
 προκειμένων καὶ πάντων τῷ λόγῳ ἀρίστων
 ἐόντων, δήμου τε ἀρίστου καὶ ὀλιγαρχίης
 καὶ μουνάρχου, πολλῶ τοῦτο προέχειν
 λέγω. Ἄνδρὸς γὰρ ἐνὸς τοῦ ἀρίστου οὐδὲν
 10 ἄμεινον ἂν φανείη· γνώμη γὰρ τοιαύτη
 χρεώμενος ἐπιτροπεύει ἂν ἀμωμήτως τοῦ
 πλῆθους, σιγῶτό τε ἂν βουλευμάτα ἐπὶ
 δυσμενέας ἄνδρας οὕτω μάλιστα.
 Ἐν δὲ ὀλιγαρχίᾳ πολλοῖσι ἀρετὴν
 15 ἐπασκέουσι ἐς τὸ κοινὸν ἔχθρα ἰδία ἰσχυρὰ
 φιλέει ἐγγίνεσθαι· αὐτὸς γὰρ ἕκαστος
 βουλόμενος κορυφαῖος εἶναι γνώμησὶ τε
 νικᾶν ἐς ἔχθρα μεγάλα ἀλλήλοισι
 20 ἀπικνέονται, ἐξ ὧν στάσις ἐγγίνονται, ἐκ
 δὲ τῶν στασιῶν φόνο· ἐκ δὲ τοῦ φόνου
 ἀπέβη ἐς μουναρχίην, καὶ ἐν τούτῳ διέδεξε
 ὅσῳ ἐστὶ τοῦτο ἄριστον.
 Δήμου τε αὖ ἄρχοντος ἀδύνατα μὴ οὐ
 κακότητα ἐγγίνεσθαι· κακότητος τοίνυν
 25 ἐγγινομένης ἐς τὰ κοινὰ ἔχθρα μὲν οὐκ
 ἐγγίνεται τοῖσι κακοῖσι, φιλία δὲ ἰσχυραί·
 οἱ γὰρ κακοῦντες τὰ κοινὰ συγκύψαντες
 ποιεῦσι. Τοῦτο δὲ τοιοῦτο γίνεται ἐς ὃ ἂν
 30 προστάς τις τοῦ δήμου τοὺς τοιοῦτους
 παύσῃ. Ἐκ δὲ αὐτῶν θωμάζεται οὗτος δὴ
 ὑπὸ τοῦ δήμου, θωμαζόμενος δὲ ἂν ὧν
 ἐφάνη μουνάρχος, καὶ ἐν τούτῳ δηλοῖ καὶ
 οὗτος ὡς ἡ μουναρχίη κράτιστον.

Dat was het voorstel dat Megabyzus indiende; als derde gaf Darius zijn mening met de volgende woorden: “Ik ben van mening dat Megabyzus juist heeft gesproken over de massa, maar niet juist over oligarchie. Wanneer er te kiezen valt uit drie regeringsvormen en ze alle theoretisch in hun beste vorm zijn – de beste volksregering en de beste oligarchie en de beste alleenheerschappij – dan beweer ik dat de laatste in hoge mate de voorkeur verdient.

Er kan immers niets beters gevonden worden dan één man die de beste is; want omdat hij het beste inzicht heeft, zal hij wel op onberispelijke wijze de massa besturen, en plannen die tegen vijanden gericht zijn zullen op die manier het beste geheim gehouden worden.

In een oligarchie spannen velen zich in voor het algemene belang, maar ontstaan er tussen hen gewoonlijk grote persoonlijke vijandschappen. Want wanneer ieder zelf de baas wil zijn en met zijn opvattingen wil winnen, loopt het uit op grote conflicten met elkaar, waaruit partijvorming ontstaat, en die partijvorming leidt tot moordpartijen; en uit deze moordpartijen komt men vanzelf bij de alleenheerschappij uit, en op basis van die redenering blijkt duidelijk hoezeer deze de beste is.

Aan de andere kant, wanneer het volk aan de macht is, kan het niet anders of er ontstaat slechtheid; en wanneer er slechtheid ontstaat jegens de gemeenschap, leidt dit niet tot vijandschappen tussen de slechten, maar juist tot hechte vriendschappen; want zij die de gemeenschap kwaad doen, spannen daarbij met elkaar samen. Dat gaat zo door, totdat iemand zich aan het hoofd van het volk stelt en dergelijke lieden stopt. En daardoor wordt hij bewonderd door het volk, en omdat hij dan bewonderd wordt, ontpopt hij zich tot alleenheerser. En zo maakt ook het volk duidelijk dat de alleenheerschappij de beste is.

35 Ἐνὶ δὲ ἔπει πάντα συλλαβόντα εἰπεῖν,
κόθεν ἡμῖν ἢ ἐλευθερίη ἐγένετο καὶ
τεῦ δόντος; Κότερα παρὰ τοῦ δήμου ἢ
ὀλιγαρχίης ἢ μουνάρχου; Ἔχω τοίνυν
γνώμην ἡμέας ἐλευθερωθέντας διὰ ἓνα
40 ἄνδρα τὸ τοιοῦτο περιστέλλειν, χωρὶς τε
τούτου πατρίους νόμους μὴ λύειν ἔχοντας
εὖ· οὐ γὰρ ἄμεινον.’

Γνώμαι μὲν δὴ τρεῖς αἴται προεκέατο, οἱ δὲ
τέσσερες τῶν ἑπτὰ ἀνδρῶν προσέθεντο
45 ταύτη.

Om in een woord alles samen te vatten, waar komt onze vrijheid vandaan en wie heeft die ons bezorgd? Is dat soms het volk of de oligarchie of de alleenheerschappij? Ik ben dus van mening dat wij, omdat wij bevrijd zijn door één man,³ ons aan deze staatsvorm moeten houden, en los daarvan niet onze voorvaderlijke gewoontes moeten afschaffen, terwijl die goed zijn; want dat zou volstrekt niet juist zijn.”

Die drie voorstellen kwamen ter sprake, en vier van de zeven mannen stemden in met het laatste voorstel.

Vragen en opdrachten

- De drie sprekers verdedigen alle drie één staatsvorm. Ze geven tegelijkertijd ook kritiek op een of meer andere staatsvormen. Maak het volgende schema compleet waarin je de voors en tegens van elke staatsvorm noteert.

	regering van het volk (δημος)	alleenheerschappij (μοναρχία)	oligarchie (ὀλιγαρχία)
Otanes	voor:	tegen:	-
Megabyzus	tegen:	-	voor:
Darius	tegen:	voor:	tegen:

- Otanes' argumenten bevatten een aantal kenmerken van de Atheense democratie.
 - Welke drie elementen van de Atheense democratie bevat het betoog van Otanes?
 - Welk(e) element(en) vind je terug in onze hedendaagse democratie?
 - Welke elementen vind je niet terug?
- Bekijk de kritiekpunten van Megabyzus en Darius op de democratie. Ben je het eens met hun kritiek? Waarom wel/niet?
- Megabyzus heeft eigenlijk maar één argument voor de oligarchie. Vind je dit een overtuigend argument? Leg je antwoord uit.
- Otanes en Darius staan lijnrecht tegenover elkaar als het op de alleenheerschappij aankomt. Wie vind je overtuigender en waarom?
- Welke staatsvorm verkies jij zelf? Beargumenteer je antwoord. Probeer daarbij zoveel mogelijk argumenten te bedenken vóór je eigen keuze, en tegenargumenten tegen de andere staatsvormen. Je kan uiteraard uitgaan van een moderne democratie zoals Nederland of een moderne dictatuur.
- Wat is het Griekse woord voor 'gelijkheid bij de wet' (b. betoog van Otanes)?

3. Dit was Cyrus, die voor de Perzen de heerschappij had veroverd op de Meden.

1. Sociale onrust

1.1. Het ontstaan van de polis

Tussen 800 en 700 v.Chr. zijn in Griekenland uit verspreid liggende dorpen met het daaromheen gelegen landbouwgrond πόλεις, stadstaten, ontstaan. Deze werden gekenmerkt door hun politieke zelfstandigheid (αὐτονομία, ἐλευθερία), hun economische zelfstandigheid (αὐτάρκεια) en hun gemeenschappelijke godsdienstige cultus.

1.2. Groeiende welvaart

Griekenland is een bergachtig land met talrijke kleine vlaktes. Slechts 20% van het land is geschikt voor landbouw. Door de toename van de bevolking ontstond er in de zevende eeuw v.Chr. een nijpend gebrek aan graan. De oplossing voor dit probleem werd onder meer gevonden in emigratie. Onder leiding van adellijke families werden vanuit veel Griekse poleis expedities naar vruchtbare gebieden in en om het Middellandse Zeegebied gestuurd, zoals Sicilië, Zuid-Italië, de kust van de Zwarte Zee en van Noord-Afrika. Er werden daar nieuwe steden gesticht, die onafhankelijk waren en slechts godsdienstige en emotionele banden onder-

1.3. Sociale spanningen

De adellijke families hadden in de Griekse steden nog steeds op politiek en economisch terrein de touwtjes in handen. Ook militair gezien waren zij de grootste macht. Zij leverden de cavalerie en konden zich de beste, dat wil zeggen de zwaarste, wapens veroorloven. Zo vormden zij de linies van de zwaarbewapende hoplieten, die het belangrijkste onderdeel van het leger waren. Toen de middenklasse rijker werd en ook in staat was zich een volledige bronzen hoplieten-uitrusting aan te schaffen, stelde deze zich in dezelfde linies op als de aristocratie.

Deze ontwikkeling voltrok zich ook op politiek gebied: naast de raad van de adel, die alles bepaalde, kwam een volksvergadering, waarin echter uitsluitend diegenen zitting hadden die in het bezit waren van de wapenrusting van een hopliet. De volksvergadering (ἐκκλησία), die in het begin nog maar weinig te zeggen had, verbeterde de situatie van de minst bedeeden echter nog

Met het ontstaan van de polis veranderde ook de politieke structuur: de aanvankelijke regeringsvorm, het koningschap, maakte in veel steden plaats voor een aristocratisch regime, waarbij de adel, steunend op zijn grondbezit, de macht overnam. Deze aristocratische families namen de taken voor hun rekening die daarvoor door de koning waren vervuld: legerleiding, rechtspraak en het verzorgen van godsdienstige cultussen.

hielden met hun ‘moedersteden’. Langs de westkust van Klein-Azië (het huidige Turkije) waren ook al veel eerder Griekse steden ontstaan. Door deze ontwikkeling was er meer land te verdelen en werd het handelsverkeer bevorderd. Via deze nieuwe steden werd graan geïmporteerd in ruil voor wijn en olijfolie. De handel en industrie werden ook gestimuleerd door de invoering van het muntgeld. Van deze ontwikkelingen profiteerden niet alleen de van oudsher rijke adel, maar ook de middenklasse van vrije boeren, kleine zelfstandigen en kooplieden.

niet. Veel boeren die als pachter in dienst waren van de adel moesten, om het hoofd boven water te houden, zich diep in de schulden steken, omdat het land vaak niet voldoende opbracht. Geregeld konden zij niet voldoen aan de eisen van hun heren en daarom moesten zij hun leven als onderpand geven. En als ze hen niet meer konden betalen, betekende dat een leven in slavernij. De situatie van de boeren was zo armzalig, dat bij hen het bewustzijn van onrecht en onderdrukking steeds sterker werd. Zij eisten een beter leven en ook enige politieke macht. Hiervoor was het nodig dat hun rechten werden vastgelegd. Tot dusver bepaalde de adel de inhoud van de wetten en het volk was dus ook wat zijn rechten betrof geheel aan de wil van de adel overgeleverd.

Doordat het gebruik van het alfabet inmiddels in Griekenland bekend was, konden er wetten vastgelegd worden. In verschillende steden werden wijze mannen

2.1. Hoplieten in slagorde. Een Corinthische vaasafbeelding uit ca. 650-640 v.Chr.

aangesteld die wetten op schrift moesten stellen en het recht moesten codificeren. Dit werd meestal op steen of soms in brons gedaan. Deze met wetten gegraveerde stenen werden vaak op de agora, het centrale plein in

een polis, opgesteld, zodat ze voor iedereen die kon lezen toegankelijk waren. Toch nam deze maatregel de sociale onrust nog niet weg.

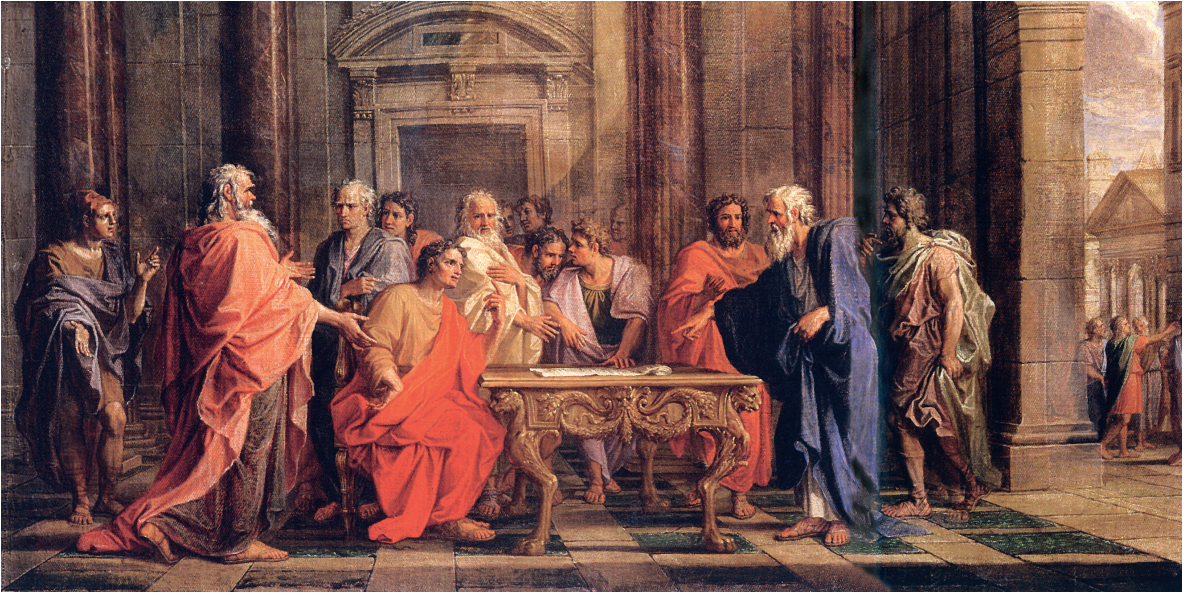
2. Solon

Ook in Athene liepen de spanningen hoog op en om een bloedige revolutie te voorkomen werd in 594 Solon als wetgever aangesteld.

Solon handhaafde de vier bestaande klassen van burgers: 1. οἱ πεντακοσιομέδιμνοι ('de vijfhonderd-medimners', degenen die jaarlijks ten minste een opbrengst van 500 medimnoi graan hadden, dat wil zeggen: de allerrijksten; medimnos is een eenheid om de opbrengst van het land te meten: één medimnos is 52,5 liter), 2. οἱ ἵππεῖς ('de ruiters' of 'de ridders', de aristocraten die zich paarden konden veroorloven en wier land ten minste 300 medimnoi opbracht), 3. οἱ ζευγῖται ('de bezitters van een ζεύγος', 'een span ossen'), 4. οἱ θῆτες (de dagloners, de armsten; zij deden in het leger dienst als lichtgewapende voetknechten en als roeiers en matrozen op de schepen). Een belangrijke vernieuwing van Solon was dat hij het lidmaatschap van zo'n klasse afhankelijk maakte van bezit (de jaarlijkse opbrengst van het land) in plaats van afkomst. Dit betekende dat naast de rijke adel nu ook bijvoorbeeld rijke kooplieden toegang kregen tot de twee hoogste klassen. Uitsluitend mensen uit deze twee hoogste klassen kwamen in aanmerking voor de hoogste ambten. Politieke macht

en invloed kwamen dus nu niet alleen in handen van de aristocratische elite, maar ook andere rijke families kregen dezelfde politieke rechten. De derde klasse, de groep die al in staat was een hoplieten-uitrusting aan te schaffen en met de aristocratie de kern van het leger vormde, kreeg toegang tot de functies van andere magistraten en verwierf zo ook enige politieke macht. Solon stelde naast de volksvergadering (ἐκκλησία), waaraan door zijn toedoen ook de laagste klasse, de theten, deel had, een Raad (Βουλή) van 400 in, die de beslissingen van de volksvergadering voorbereidde. In deze Raad zaten waarschijnlijk alleen de mensen uit de twee hoogste klassen.

Een ingrijpende maatregel van Solon was dat hij het lijfeigenschap afschafte en de boeren hun schulden kwijtschold. Dit betekende dat burgers, hoe arm ook, zichzelf niet meer als slaaf konden verkopen. Het onderscheid tussen burger en slaaf, dat voorheen dus niet scherp te trekken was, werd nu absoluut. Een burger was iets geheel anders dan een slaaf en het lijkt waarschijnlijk dat vanaf nu het bewustzijn van de burger van zijn bijzondere status ten opzichte van een niet-burger groeide. Het burgerschap betekende in ieder

2.2. Solon verdedigt ten overstaan van de Atheners de juistheid van zijn wetten. Schilderij van Noël Coypel uit 1672.

geval dat men toegang had tot de bijeenkomsten van de volksvergadering. Bovendien kreeg iedere burger, nu ook de theten, het recht zitting te nemen in de door Solon ingestelde volksrechtbanken (*Heliæa*). Deze rechtbanken waren ook politiek belangrijk, omdat de wetten die Solon instelde niet altijd uitsluitel gaven over bepaalde problemen. De filosoof Aristoteles beschouwt de instelling van deze rechtbanken, waarin de hele burgerij zitting kon nemen, dan ook als het begin en de motor van de ontwikkeling van de democratie. Tot slot heeft Solon ook de beoefening van de ambten (*τέχναι*) gestimuleerd. In zijn tijd nam de omvang van de stad toe, doordat veel boeren naar de stad trokken. Deze maatregel vergrootte de middenklasse en de lagere klassen in de stad.

3. Pisistratus

In sommige steden en op enkele eilanden leidden de sociale spanningen tot het optreden van τύραννοι 'tirannen'. Zij waren afkomstig uit machtige adellijke families en konden dankzij de militaire steun van de hoplieten en vaak met hulp van de arme bevolking de macht grijpen. Zij stelden zich boven alle wetten en regeerden naar willekeur. Toch waren deze alleenheersers niet noodzakelijk tirannen in de moderne, negatieve betekenis van het woord.

Samenvattend kunnen we zeggen dat het optreden van Solon ertoe heeft bijgedragen dat 1. de politieke verhoudingen enigszins veranderden, 2. een verschuiving plaatsvond in de samenstelling van de elite, 3. een grote groep van de bevolking zich bewust werd van de bijzondere status die een burger had tegenover niet-burgers.

De maatregelen van Solon zijn voor Athene van enorme invloed geweest: langzamerhand kreeg het gewone volk steeds meer politieke rechten en werd de macht van de adel ingeperkt. Deze hervormingen hebben de weg gebaad voor de democratie, een weg die nog wel lang en pijnlijk zou zijn: het duurde nog bijna 100 jaar, voordat de democratie officieel werd ingesteld.

Ook Athene heeft tirannen gekend. Toen er ondanks de hervormingen van Solon weer grote ontevredenheid bij de arme boeren en ambachtslieden ontstond, pleegde Pisistratus, zelf lid van de Atheense landadel, in 560 een staatsgreep. Hij is er met twee onderbrekingen tot zijn dood in 527 alleenheerser gebleven.

De antieke bronnen zijn in het algemeen positief over de regering van Pisistratus. Hij zou de stad goed en rechtvaardig hebben bestuurd. Toch is veel van wat

hij heeft gedaan en gepresteerd te verklaren vanuit persoonlijke motieven: hij heeft waarschijnlijk met belastingen zijn eigen beurs gespekt, zijn verlangen naar macht bevredigd en zijn eigen roem vergroot in het streven tirannen van andere steden de loef af te steken. Toch genoot hij een groot aanzien en heeft hij voor Athene zowel op economisch als cultureel terrein veel betekend. Hij bewaarde volgens de antieke bronnen een zeker evenwicht tussen elite en volk. Enkele aristocratische families die zijn staatsgreep afkeurden, gingen in ballingschap. Eén van hen was de Alcmeoniden, een zeer vooraanstaande adellijke familie, die in de politieke ontwikkelingen van Athene een grote rol speelde en nog zou spelen. Pisistratus handhaafde in principe de wetgeving van Solon en schafte de bestaande ambtelijke functies niet af. Wel bepaalde hij zelf wie van de elite in aanmerking kwam voor dergelijke functies. Zo was hij in staat de aristocratische elite aan zich te binden.

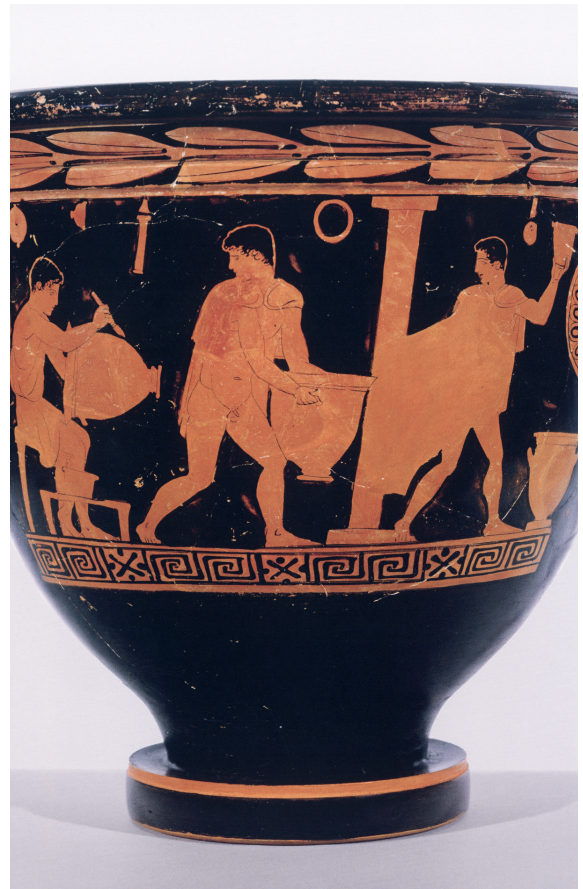
Hij hief belastingen, die hij voor een deel gebruikte voor leningen aan noodlijdende boeren. Hij richtte een college op van 30 rechters, dat van dorp naar dorp trok om ruzies en problemen op het land bij te leggen. Zo hoefden de boeren niet naar de stad te komen en konden zij zich concentreren op hun werk. Pisistratus had dan ook de reputatie δημοτικώτατος te zijn: iemand die zich bijzonder inspant voor het volk.

Hij voerde een agrarisch stimuleringsbeleid, waarschijnlijk ook om ervoor te zorgen dat de boeren op het land bleven en minder gelegenheid hadden zich tegen de tiran te verenigen.

Athene kende in de loop van de zesde eeuw een grote economische vooruitgang, waaraan ook het beleid van Pisistratus een bijdrage heeft geleverd. De handel nam toe en waarschijnlijk is hij begonnen op grote schaal munten te slaan. Eén van de factoren die aan deze bloei bijdroeg was dat Athene decennia lang niet te lijden had van zware oorlogen op eigen grondgebied. Ook de regering van Pisistratus zorgde in Athene voor vrede en rust, zodat de handel en industrie konden gedijen. Een vorm van industrie, die zich al in Solons tijd ontwikkelde en nu tot grote bloei kwam, was de productie van vazen (het plastic/glas van de oudheid). De export ervan breidde zich uit tot over de grenzen van Griekenland en Athene begon de internationale markt te domineren. Verder stimuleerde Pisistratus de werkgelegenheid door grote bouwprojecten te realiseren, zoals de Athenatempel op de Akropolis, de voorloper van het Parthenon. Ook maakte hij de feesten ter ere van de goden Athena en Dionysus tot belangrijke culturele

en sportieve festivals, die ook veel mensen van buiten Athene trokken. Al deze zaken moeten een grote uitwerking op het gedragspatroon en het bewustzijn van de gewone burgers hebben gehad. Ze leefden en werkten in een stad die uitgroeide tot een van de machtigste, rijkste en fraaiste van Griekenland. En die stad, dat waren de Atheners.

Verder mogen we stellen dat het beleid van Pisistratus ertoe bijgedragen heeft dat het volk (δῆμος) steeds meer uit de greep van de aristocratie kwam. Ook al had het volk niet meer politieke macht dan vóór de tiran, de controle van de elite over het volk nam geleidelijk af. Want de positie van het volk werd door de economische vooruitgang langzaamaan beter en het zelfbewustzijn nam toe. De Atheners begonnen zich sterker dan voorheen Athener te voelen, wat tegelijk het idee van een uniforme gemeenschap versterkte.

2.3. Een pottenbakkersatelier. Roodfiguurige vaasschildering uit ca. 430 v. Chr.

4. Clisthenes

4.1. Clisthenes en de democratie

Na het overlijden van Pisistratus in 527 hield zijn zoon Hippias het als tiran uit tot 510. Toen werd hij door de Alcmeoniden met behulp van Sparta uit Athene verdreven. Vier jaar eerder was zijn broer Hipparchus vermoord (zie hfdst. 9.1). Sindsdien was Hippias zich steeds meer als een tiran in onze zin van het woord gaan gedragen en had zich daardoor niet populair gemaakt. Na de verbanning van Hippias ontstonden er onder de aristocraten ruzies over de macht: moest de stad door een kleine groep worden bestuurd (oligarchie)

of moest het volk een groter aandeel in de macht krijgen? In deze politieke opschudding wierp Clisthenes, behorend tot de Alcmeoniden, die in 510 naar Athene waren teruggekeerd, zich op als leider van het volk. Hij wist Isagoras, de leider van de oligarchen, uit de stad te verdrijven. Met buitengewone volmachten bekleed voerde hij vanaf 508/507 ingrijpende politieke hervormingen door, op grond waarvan hij gezien wordt als de grondlegger van het democratisch bestel in Athene.

4.2. De φυλή-indeling van Clisthenes

Een van de belangrijkste maatregelen van Clisthenes was dat hij een nieuwe indeling van burgers maakte. Hij handhaafde wel de bestaande vier vermogensklassen (zie par. 2), maar hij bevorderde de politieke gelijkheid onder meer door een nieuwe indeling van de burgers. De 139 δῆμοι (wijken van de stad of dorpsgemeenten op het platteland van Attica, de streek waarin Athene ligt) werden gegroepeerd in 30 τριττύες waarvan er tien in de Παρασία 'Land aan de kust', tien in het

Μεσόγειον 'Binnenland' en tien in de Ἄστυ 'Stad' lagen. Hieruit werden door loting tien φυλαί (eenheden) gevormd, die elk drie τριττύες (ή τριτύς is één derde van een φυλή) omvatte, een uit het land aan de kust, een uit het binnenland en een uit de stad. Zo was elke φυλή een doorsnede van de bevolking en waren hierin zeer uiteenlopende groeperingen vertegenwoordigd. Deze φυλή-indeling werd de basis van het bestuurlijk Athene.

Vragen en opdrachten

1. Aan het slot van de paragraaf over Solon worden als samenvatting drie ontwikkelingen genoemd die door het optreden van Solon in gang zijn gezet. Leg per ontwikkeling in eigen woorden uit op welke manier het optreden van Solon daaraan heeft bijgedragen.
2. Leg uit dat Solon met zijn hervormingen ook de elite tevreden stelde.
3. Leg uit waarom Aristoteles de instelling van de rechtbanken door Solon zag als het begin en de motor van de ontwikkeling van de democratie.
4. Pisistratus heeft veel voor Athene betekend, maar zijn hervormingen zijn waarschijnlijk niet toe te schrijven aan zijn wens om het volk of de stad te bevoordelen.
 - a. Wie wilde hij de baas blijven?
 - b. Welke redenen noemt de tekst voor Pisistratus' beleid?
5. Pisistratus heeft ervoor gezorgd dat Atheners zich meer Atheners voelden; ze werden zelfbewuster. Noem enkele beleidszaken van Pisistratus die hieraan hebben bijgedragen.
6. In de oudheid werd het woord tiran gebruikt voor een alleenheerser en niet per se in negatieve zin.
 - a. Noem een paar moderne tirannen.
 - b. Beschrijf een aantal overeenkomsten en verschillen tussen hen en Pisistratus.
7.
 - a. Op welke manier zorgde de nieuwe indeling in φυλαί van Clisthenes voor meer gelijkheid?
 - b. Waarom was deze indeling voor de rijkere klassen acceptabel?

De Atheense democratie bestrijkt de periode van 507 tot 322, toen na de dood van Alexander de Grote de Atheners, verslagen door de Macedoniërs, een vorm van een oligarchische regering kregen in plaats van een democratie.

Athene was niet de enige polis in Griekenland met een democratische regering. Integendeel, er waren heel

veel Griekse poleis die democratisch werden bestuurd. Maar de vorm die Athene kende en die wij aanduiden als een radicale democratie, was uitzonderlijk. In andere steden was de democratie gematigder en had veelal ook oligarchische kenmerken. In dit hoofdstuk bespreken we het bijzondere karakter van de Atheense democratie.

1. De Atheense bevolking

De Atheense samenleving bestond uit drie groepen mensen: burgers, metoiken en slaven. De totale bevolking bedroeg, zover we weten, in de vijfde eeuw ongeveer 350.000 mensen. Van hen hadden vóór 450

ca. 60.000 mannen het burgerrecht. De burgerbevolking van Athene was dus te groot om elkaar allemaal te kennen. In de vijfde eeuw woonde ongeveer 20% van de inwoners in de stad zelf, de rest op het platteland.

1.1. Metoiken

Naast de burgerbevolking woonden er in Athene zo'n 30.000 niet-Atheners, de zogenoemde metoiken (μέτοικοι, 'medebewoners' of 'degenen die van woonplaats zijn veranderd', 'migranten'). Daarbij ging het doorgaans om vrijgeboren mensen die uit een andere stad afkomstig waren. Zij werkten in Athene in de handel en de industriële sector. Athene was erg in trek vanwege de hoge welvaart van de stad. Veel metoiken verdienden dan ook goed geld en sommigen behoorden tot de rijkste mensen van de stad. Vreemdelingen die zich als metoik in Athene wilden vestigen, moesten een Athener vinden die borg voor hen wilde staan. Bo-

vendien waren ze verplicht zich te laten registreren en een speciale vaste metoikenbelasting te betalen. Hoewel zij geen burgerrecht bezaten en dus niet het recht hadden in de volksvergadering mee te beslissen over aangelegenheden van de stad, moesten ze net als burgers de εἰσφορά (de belasting op bezit en onroerend goed) betalen, λειτουργία (liturgieën) op zich nemen (zie par. 2.3) en de dienstplicht vervullen. Het was hun in de regel verboden een eigen huis of land te kopen. Er bestond echter wel een speciale bevoorrechte groep van metoiken die vrijgesteld waren van de metoikenbelasting en wel land en huizen mochten bezitten. Hiertoe behoorde de vader van Lysias en zijn broer Polemarchus en later Lysias zelf ook (zie hfdst. 10.1).

Een huwelijk tussen een metoik en een burgeres werd niet als geldig beschouwd, dat wil zeggen dat de kinderen uit zo'n huwelijk niet de status van een Atheens burger kregen. Op basis van verdiensten kon een metoik wel het Atheens burgerrecht verkrijgen. Maar dit gebeurde alleen bij hoge uitzondering (zie hfdst. 7.2).

3.1. Een metoikenfamilie die werkzaam was in de handel. Onder hun voeten is een vrachtschip afgebeeld. Een reliëf uit 330-320 v.Chr.

1.2. Slaven

De mannelijke burgers en metoiken vormden met hun vrouwen en kinderen ongeveer de helft van de Atheense bevolking. De andere helft bestond uit slaven. Een slaaf was het bezit van zijn meester en deze kon over hem beschikken als over elk ander voorwerp dat hij bezat. Een meester kon hem verkopen, verhuren en in zijn testament aan iemand anders nalaten. Hij kon zijn slaaf aftuigen, voor een tredmolen spannen en een

3.2. Een boer ploegt zijn land om. Zwartfigurige vaasschildering uit ca. 560 v.Chr.

weggelopen slaaf mocht hij brandmerken. Hij mocht zijn slaaf alleen niet doden, maar de straf die daarop stond was niet hoog. De moord op een slaaf van een ander was wel een ernstig misdrijf, omdat men dan aan het bezit van een ander kwam. Bij verhoren tijdens een proces was het verplicht een slaaf die getuigde, te martelen. Juridisch was de slaaf geheel afhankelijk van zijn meester. Wat de slaaf bezat, was van de meester en ook diens kinderen behoorden hem toe.

Slaven waren belangrijk voor de economie van Athene. Vooral voor kleine boeren en in particuliere werkplaatsen waren ze onmisbaar. Veel Atheners hadden één of meer slaven. De doorsnee Athener werkte samen met zijn slaven om de kost te verdienen en zijn gezin te onderhouden. Slaven deden ook dienst in de zilvermijnen of bij grote bouwprojecten. De staat maakte ook gebruik van slaven. Zij werkten als assistent van een ambtenaar, als arbeiders, als een soort stadswachten of als roeiers op een schip, maar niet als gewapende soldaten. De meester kon een slaaf zijn vrijheid geven. Vaak betaalde de slaaf daarvoor.

Dat een burger de beschikking had over slaven maakte het ook gemakkelijker om zijn burgerplicht te vervullen. Als een burger tijd moest besteden aan het bestuur van de stad, kon hij het werk aan bekwame slaven overlaten. In dit opzicht was de slavernij van belang voor het functioneren van de democratie.

1.3. Vrouwen

Vrouwen hadden geen deel aan de democratie. Het is opvallend dat een zeer omvangrijke groep van de Atheense samenleving was uitgesloten van het bestuur van de staat. De positie van vrouwen in het antieke Athene was dan ook geheel anders dan tegenwoordig. Als burgeres (*ἄσθη*) stond een vrouw altijd onder bescherming van een Atheens burger, haar *κύριος* 'voogd'. Als meisje was dat haar vader of, indien deze was overleden, een ander mannelijk familielid zoals een oom. Als getrouwde vrouw - veel Atheense meisjes trouwden doorgaans op veertien- of vijftienjarige leeftijd - was dat haar man. Wanneer ze gescheiden was of een weduwe was, viel ze weer onder bescherming en autoriteit van haar vader. Een Atheense burgeres stond dus haar hele leven onder de zeggenschap van een man. Als zij in een proces verwickeld raakte, was haar *κύριος* voor haar verantwoordelijk en moest hij haar vertegenwoordigen. Burgeres zijn betekende dat haar kinderen als wettige erfgenaam werden beschouwd van het bezit van de familie van haar man en dat zij als Atheense burgers en burgeressen erkend werden.

Vrouwen speelden in het openbare leven van Athene nauwelijks een rol. Zonder toestemming van haar man mocht ze zelfs het huis niet verlaten. Haar leven speelde zich grotendeels in huis af. Ze moest zorg dragen voor het huishouden en voor de kinderen, en leiding geven aan de huisslaven. Onder begeleiding van haar